

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

М.ҚУРБОНОВА, Р.САЙФУЛЛАЕВА,
Г.БОҚИЕВА, Б.МЕНГЛИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ СТРУКТУРАЛ СИНТАКСИСИ

(ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ)

Тошкент-2004

81.2 УЗБЯ?

Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. Ўқув кўлланмаси. Тошкент. 2003. -142 б.

Ушбу ўқув кўлланмаси В - 220100 ва 5 - 220100 - филология (Ўзбек тили ва адабиёти) бакалаврлик йўналишида тахсил олаётган талабалар учун тайёрланган.

Кўлланма узлуксиз таълим тизимида 1999 йилнинг 16 августида тасдиқланиб, умумий ўрта таълимда жорий этилган «Она тили» (қар.: Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. «Таълим тараққиёти». 1999. 1- махсус сон), 2000 йилнинг 10 августида маъқулланиб, академик лицейларнинг ижтимоий-гуманитар ва филология йўналишида 2000-2001 ўқув йилида татбиқ қилинган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» ўқув дастурининг (тузувчилар: А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Собиров, Н.Қосимова) бевосита давоми бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш Президиумида муҳокама этилган ва тасдиқланган (2002 йил 15 июнь, 27-баённома) 5 220.100 Филология (Ўзбек тили ва адабиёти) бакалавр йўналиши учун намунавий ўқув дастури (тузувчилар: Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган.

Кўлланмани яратишда ўзбек тили синтактик қурилишини формал-функционал тадқиқ қилиш натижасида эришилган ютуқларга таянилган.

Маъсул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Ғ.Неъматов**

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор **Р.Расулов**,
филология фанлари номзоди,
доцент **М.Қодиروف**

1031449
2

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий Кенгашининг 2004 йил 28 январидagi қарорига биноан ўқув адабиёти сифатида нашрга тавсия этилган (4-сонли баённома).

20.05
3930
А
Alliber Navoiy
nomidagi
O'zbekiston Mk

СЎЗ БОШИ

Бу китоб «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дастури (тузувчилар: Х.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган бўлиб, унда ҳозирги ўзбек тилининг синтактик қурилиши ҳамда бу тизимнинг лисоний ҳолати талқини ва нутқий воқеланиши ёритилди.

Қўлланманинг яратилишида XX аср ўзбек мумтоз тилшунослиги намояндалари А.Ғоломов, М.Асқарова, Г.Абдураҳонов, Ф.Абдуллаев, Ш.Раҳматуллаев ва б. шунингдек, XX аср охирида фанимизда шаклланган замонавий структурал тилшунослик вакиллари филология фахлари докторлари Н.Маҳмудов, Х.Неъматов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова, Б.Менглиев, филология фахлари номзодлари М.Абузалова, Ш.Акрамов, Р.Бобокалонов, С.Назарова, Л.Раупова, Б.Ёров каби олимларнинг илмий гадкиқотлари илмий-назарий ва методологик жиҳатдан асос вазифасини ўтади.

Қўлланма бакалавриат босқичидаги талабалар учун мўлжалланганлиги боис унда назарий синтаксиснинг ҳали ечимини топмаган мунозарали назарий масалаларига тўхталинмади.

Қўлланманинг мақсади ўзбек адабий тили зотий табиатининг бир қирраси бўлган синтактик қурилишининг ҳозирги ҳолатини лисон ва нутқ фарқланиши нуктаи назаридан асослаб беришдан иборатдир.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишини ёритишда лисоний синтактик бирликларга умумийлик, моҳият, имконият, сабаб (УМИС) ва уларнинг воқеланиши натижасида ҳосил бўлган нутқий бирликларга яққалик (хусусийлик), ҳодиса, воқелик, оқибат (ЯХВО) сифатида муносабатда бўлинди. Бироқ УМИС ва ЯХВО муносабати «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг кириш қисмида батафсил ёритилиши лозимлигидан келиб чиққан ҳолда бунда у ҳақда кенг маълумот бериш ноўричилиги эътиборга олинди. Шунинг учун талабалар курснинг қатъий изчиллигидан келиб чиққан ҳолда бу қўлланма билан танишишга киришгунча лисоний ва нутқий бирликларни фарқлаш методологияси билан пухта таниш бўлишлари лозим.

Синтактик қонуниятларни ёритишда илмий тамойил бирлигига путур етказмасликка, методик кўрсатмаларга амал қилишга, ифода усулининг талабаларбоп бўлишига, грамматик қонуниятларнинг изоҳланиши учун келтирилган мисолларнинг ўзбек адабий тили учун типик бўлишига эътибор берилди.

Китобнинг ўрта умум таълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ўқитувчилари учун ҳам қўлланма вазифасини ўташи кўзда тутилди.

Муаллифлар ушбу китоб ўзбек тилининг назарий синтаксиси бўйича формал-функционал йўналишда «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дастури асосида яратилган илк қўлланма бўлганлиги боис уни мукамаллаштиришга кўмаклашадиган барча фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

КИРИШ

Синтаксис ҳақида умумий маълумот

Синтаксис ва унинг тадқиқ манбаи. Тил ўз ижтимоий вазифасини синтактик қурилма - гап носитасида амалга оширади. Тилдаги барча - фонетик, лексик, морфологик ҳодисалар ана шу синтактик қурилишга хизмат қилади. Бирок булар сирасида лексика ва морфологиянинг тил грамматик қурилишидаги иштироки бевосита муҳимдир. Зеро, ҳар қандай синтактик ҳодисада сўз ва морфологик кўрсаткичларни кўрамиз. Шу боисдан синтактик моҳиятларни белгилашда лексик ва морфологик омилларга таянилади. (Қуйида бу ҳақда батафсил тўхталинади.)

Грамматика морфология ва синтаксисни ўз ичига олади. Морфология, асосан, синтактик қурилиш воситалари бўлмиш грамматик кўрсаткичлар тизими - морфологик категорияларни ўрғанади, уларнинг умумий ва хусусий грамматик маъно (УГМ ва ХГМ) ларини ўрғанади. Шунингдек, у сўз туркумларининг умумий грамматик хоссаларини ҳам текшириб келади. Аслида, морфологиянинг текшириш манбаи ё лексик, ё синтактик табиатга эга бўлади. Масалан, сўз туркумлари луғавий маъноси яқин сўзларнинг юқсак даражадаги умумлашмаси, сўзларни босқичма-босқич бирлаштириб бориш натижасида ҳосил қилинган катта гуруҳлардир. Демак, сўз маънолари умумлашуви поғонасининг юқори зинаси морфологик моҳият сифатида қаралувчи сўз туркумларидир.

Морфологик кўрсаткичлар иккига бўлинади:

- 1) луғавий шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар;
- 2) синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар.

Луғавий шакл ҳосил қилувчи кўрсаткичлар лексемаларнинг луғавий маъносига таъсир қилиб, одатда, лексик аҳамиятга эга бўлади. Масалан, *ўқиган бола* бирикмасидаги *ўқиган* луғавий шакли *-ган* кўрсаткичини олиб, луғавий маъносидagi «ҳаракат» семасини кучсизлантиради ва бунинг эъвазига «белги» маъно бўлақчасига эга бўлади.

Алоқа-муносабат (синтактик) шакллари сўзларнинг луғавий маъносига таъсир қилмасдан, уларни синтактик алоқага киритиш учунгина хизмат қилади. Масалан, *китобни олмоқ* бирикмасидаги тушум келишиги қўшимчаси *китоб* лексемасини *олмоқ* феълига тобелаш вазифасини бажармоқда.

Айтилганлардан хулоса килиш мумкинки, сўз туркумлари юксак луғавий умумлаштириш, сўзларни умумий белгилари асосида бирлаштириш натижаси бўлса, грамматик кўрсаткичларнинг бир қисми лексик ва бир қисми синтактик аҳамиятга эгадир. Демак, тилшунос И.И.Мешчанинов таъбири билан айтганда, морфология аслида лексик ва синтактик жихатлар бирлигидир.

Синтаксис (гр. *syntaxis* - тузиш, қуриш)нинг асоси гап ҳақидаги таълимотдир. Гаплар, аслида, сўзларнинг эркин бирикувларига ҳам асосланганлиги туфайли сўзларнинг боғланиш қонуниятлари, сўз бирикмалари ҳам синтаксисда ўрганилади. Атом хусусиятлари ва уларнинг бирикиш қонуниятларини очиш молекула табиатини ўрганишга бўйсундирилганлиги каби сўз бирикмаларини ўрганиш ҳам гап таълимотининг таркибий қисми бўлиб, ундан ажратилган ҳолда қаралиши мумкин эмас.

Синтаксис сўзларнинг ҳар қандай бирикувларини эмас, балки ҳоқим-тобелик муносабатига киришган эркин нутқий бирикувлар ва уларнинг лисоний моҳиятларини текширади. Қайсидир йўсиндаги сўзларнинг бирикувлари саналмиш қўшма сўзлар (*учбурчак, эртапишар, сотиб олмоқ*), фразеологик бирликлар (*илоннинг ёгини ялаган, пўконидан ел ўтмаган, кўнгли бўш*) синтаксиснинг тадқиқ доирасидан четда қолади. Чунки улар эркин боғланишга эга эмас.

Синтаксис атамаси, *грамматика* атамасининг ўзи каби икки маънолидир:

- 1) тилнинг синтактик қурилиши;
- 2) грамматиканинг таркибий қисми.

Биз атамани ана шу иккинчи маъносида қўллаб, биринчи маъно ифодаси учун *синтактик қурилиш* атамасини ишлатамиз.

Асосий синтактик бирликлар. Сўз бирикмаси ва гап синтаксиснинг асосий бирликларидир. Шунга кўра, синтаксис учга бўлинади;

- 1) сўзшақл синтаксиси;
- 2) сўз бирикмаси синтаксиси;
- 3) гап синтаксиси;

Сўзларнинг нутқда ўзаро алоқага киришувидан сўз қўшилмалари вужудга келади. Сўз қўшилмаларини икки гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) гап (*Осмон тил-тишиқ*);
- 2) сўз бирикмаси (*тил-тишиқ осмон*).

Тил жамиятда алоқа килиш, ахборот узатиш воситаси ҳисобланади. Ахборот узатиш эса гап орқали амалга оширилади. Демак, гап фикр ифодалайди. Сўз бирикмаси фикр эмас, балки

сўз каби тушунчани ифодалайди. (Бирок сўз бирикмаси ифодалаган тушунча сўз ифодалаган тушунчадан фаркланади.) Кўринадики, синтаксиснинг бош бирлиги гап бўлиб, сўз бирикмаси сўз каби бевосита ёки билвосита унинг ташкил этувчисидир.

Синтактик бирликлар – гап ва сўз бирикмалари – сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлиши, бу қўшилишнинг эса турли восита (кўшимчалар, ёрдамчи сўзлар) ва усул (масалан, тобе алоқанинг турлари) лар орқали юзга келиши синтаксиснинг бошқа сатҳлар билан зич алоқада эканлигини кўрсатади.

Демак, нутқда:

1. Сўз бошқа сўз билан тобе ёки ҳоким мавқеда боғланади. Бунинг учун у маълум бир грамматик шаклга эга бўлади (*уйга бормоқ, аълочи ўқувчи*). Грамматик шаклланган сўз синтаксиси сўз шакл синтаксиси деб юритилади.

2. Сўзлар ўзаро синтактик боғланиб, тушунча ифодаловчи бирлик - сўз бирикмаси вужудга келади. Сўзларнинг ўзаро бирикиб тушунча ифодаловчи бирлик ҳосил қилиш қонуниятларини ўрганиш сўз бирикмаси синтаксисининг вазифасидир.

3. Сўзлар ўзаро боғланиб, фикр ифодаланига ихтисослашган нутқий бирлик - гапни шакллантиради. Гап ҳосил қилиш қонуниятлари билан гап синтаксиси машғул бўлади.

Синтактик бирликларнинг икки томони. ЛСҚ тушунчаси. Фонетика, лексика ва морфологияда бўлганлиги каби синтаксисда ҳам лисоний ва нутқий жиҳатлар фаркланади. Маълумки, лисоний ҳодисалар бевосита кузатишда берилмаганлик (моддийликдан холилик), миқдоран чеклилик, такрорланувчанлик, ижтимоийлик ва мажбурийлик белгиларига эга бўлиб, бевосита кузатишда берилганлик, миқдорий чекланмаганлик, бетакрорлик, индивидуаллик, ихтиёрийлик сифатларига эга бўлган нутқий ҳодисаларга қарама-қарши туради.

Нутқий синтактик бирликлар сифатида нутқда қўлланиладиган, сезги аъзоларига таъсир қиладиган ўқиш, ёзиш, айтиш, эшитиш мумкин бўлган сўз бирикмалари ва гаплар тушунилади. Лисоний синтактик бирликлар эса сўз бирикмаси ва гап ҳосил қилиш қолипларидир. Биз уларни лисоний сатҳга тегишли бўлганлиги учун *лисоний синтактик қолип* (қисқача **ЛСҚ**) лар деб атаймиз.

ЛСҚ нима?

Ғишт қуювчи уста ғишт қуйишда қолипдан фойдаланади. Лойни қолипнинг катаklarига жойлаштириб, у қолип шаклини олгач, қолипдан чиқариб тўқади. Қолип асосида қанча ғишт

қуйида ҳам, гиштларнинг барчаси бир хил шаклга эга бўлади. Бу бир хиллик гиштларнинг ўзига боғлиқ бўлмай, қолипнинг хусусиятлари билан алоқадордир.

ЛСҚлар ҳам гишт қолипларига ўхшайди. Инсон онгида ҳам сўзлаш, нутқни шакллантириш мақсадида лексемаларни сўз бирикмалари шаклига келтириш, гап ҳосил қилиш қолиплари мавжуд. Улар ЛСҚлар, моделлар, конструкциялар, қурилмалар тарзида номланса-да, аслида бир тушунчани ифодатайди. Масалан, *китобни ўқимоқ* каби чексиз бирикмаларни чиқарадиган *[от^{мк} + феъл]* сўз бирикмаси қолипи, қандай номланмасин, бу унинг моҳиятига таъсир қилмайди.

Қолип ва нутқий ҳосила (сўз бирикмаси ва гап) лар диалектик бирликдadir. Қолип нутқий ҳосиласиз ўлик ва жонсиз, нутқий ҳосила эса қолипсиз бўлиши мумкин эмас. Қуйида ЛСҚ ва нутқий сўз бирикмаси ҳамда гапларнинг бирига ўхшамайдиган, фарқли хусусиятларини баён этамиз.

1. ЛСҚнинг моддийликдан холилиги ва нутқий ҳосиланинг моддийликка эгаллиги. ЛСҚлар жамият аъзолари онгида мавжуд бўлиб, кишиларнинг эркин бирикмалар ҳосил қилиш кўникмаси сифатида узоқ вақтлар давомида шаклланади. Бу кўникмалар бўлмаса, инсон бирикмалар ҳосил қила олмайди. Бунга қуйидаги далил асосида амин бўлишимиз мумкин. Дейлик, бирор тилни, масалан, инглиз тилини ўрганмоқчи бўлган киши онгида бу тилга ҳос бирикма тузиш кўникмаси - ЛСҚ шаклланмаган бўлса, ўзбекча *китоб* ва *ўқимоқ* сўзларининг инглиз тилидаги *a book* ва *to read* муқобилларини билса-да, бирикма ҳосил қила олмайди ёхуд ўзбек тилига ҳос *[от^{мк} + феъл]* қолипи асосида *a book to read* дея олади, холос. Инглиз тилида эса *китобни ўқимоқ* бирикмасини ҳосил қилувчи ЛСҚ *[to V+ the N]* кўринишида бўлиб, ушдан *to read the book, to write the letter* каби ҳосилалар пайдо бўлади.

Маълум бўладики, ЛСҚлар жамият аъзолари онгида яшайди ва моддий қиёфага эга эмас. Уни сезги аъзолари асосида билиб бўлмайди. Қолиплардан чиққан нутқий ҳосилаларни эса айтиш, эшитиш, ёзиш ва ўқиш мумкин экан, бу уларнинг моддийликка эгаллигидир.

1. ЛСҚларнинг ижтимоийлиги ва нутқий бирикмаларнинг индивидуаллиги. ЛСҚлар бир киши томонидан эмас, балки шу тилда сўзлашувчи жамиятнинг барча аъзолари томонидан узоқ вақтлар давомида шаклланган. Шунингдек, улар бир киши учун эмас, балки жамиятнинг шу тилда сўзлашувчи барча аъзолари

учун бирдай хизмат қилади. Бу ЛСКларнинг ижтимоий табиатга эгаллигини кўрсатади.

ЛСКлар асосида вужудга келувчи нутқий ҳосилалар ҳар бир киши нутқида ўзига хосдир. Масалан, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси ҳар бир сўзловчи нутқида ўзгачадир. Бу нутқий ҳосилалар кимнинг нутқида тегишлилиги, айтилган ўрви ва замони, айтилиш мақсади ва шароити каби қатор белгилари билан бир-биридан фаркланади. Ҳатто бир киши нутқида айтилган иккита (*китобни ўқимоқ* ва *китобни ўқимоқ*) сўз бирикмасидан иккинчиси биринчисининг айнан такрори эмас. Зеро, бу нутқий ҳосилалар ҳеч бўлмаганда замони билан фаркланади. Нутқий ҳосилаларнинг индивидуаллиги (алоҳидалиги)ни ана шундай тушунмоқ лозим.

2.ЛСКларнинг такрорланувчанлиги ва нутқий ҳосилаларнинг бетакрорлиги. Қолип ҳар бир ғишда ўз изини қолдираверганлиги каби ЛСК ҳам ҳар бир сўз бирикмаси ва гапда такрорланаверади. Лекин иккинчи ғишт биринчи ғиштнинг такрори бўлмаганлиги каби, нутқий ҳосилаларга ҳам бетакрорлик хос. Аслида борлиқда бевосита кузатишда берилган бирорта ҳодисада такрорийлик йўқ. Кесилган дарахтни, қайта экиб бўлмаганидек каби қолипдан чиққан сўз бирикмасини қайта айтиш, ёзиш мумкин эмас. Қайта айтилгандек туюлган сўз бирикмаси, аслида, бошқа ҳосиладир.

3.ЛСКларнинг чекланганлиги ва нутқий ҳосилаларнинг чексизлиги. Ғишт қолипи битта, ундан чиққан ғиштларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Шунингдек, дейлик, [*от^мк+феъл*] қолипи битта бўлиб, ундан *китобни ўқимоқ*, *қаламни сотмоқ* каби сўз бирикмаларини минг-миглаб ҳосил қилиш мумкин. Бугунги кунда ўзбек тилида сўз бирикмаси ҳосил қилишнинг 18 та устувор қолипи аниқланган. (Улар ҳақида “Сўз бирикмаси” фаслида баҳс юритилади.) Бу қолиплардан чиққан, чиқаётган ва чиқадиётган нутқий сўз бирикмалари миқдорини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Гап қолиплари ва уларнинг ҳосилалари ҳам худди шундай.

4.ЛСКларнинг мажбурийлиги ва нутқий ҳосилаларнинг ихтиёрлиги. Ўзбек тилида сўзлашувчи кишилар нутқ жараёнида сўз бирикмаси тузишга эҳтиёж сезар экан, бунда ЛСКнинг юқорида айтилган 18 та туридан фойдаланишга мажбур. Уларнинг ЛСКларни ўзгартиришга, янги-янги ЛСКлар тузишга тил «қонунчилиги» томонидан йўл қўйилмайди. Бирок нутқий сўз бирикмаси ҳосил қилиш-қилмаслик, қандай сўзларни

танлаш сўзловчининг ихтиёрида бўлиб, хохлаسا тузиб, хохламаса тузмаслиги мумкин.

Қолип ва нутқий ҳосила ўзида диалектиканинг бир-бирига нисбатланувчи категориялари ҳоссаларини ҳам акс эттиради. Буни қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

ЛСҚ	нутқий ҳосила
умумийлик	- яккалик
моҳият	- ҳодиса
имконият	- воқелик
сабаб	- оқибат

Бу жиҳатдан ҳам ЛСҚ ва нутқий ҳосилалар муносабатини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

1.ЛСҚ умумийлик ва нутқий ҳосила яккалик сифатида. ЛСҚ умумийлик сифатида кўплаб нутқий ҳосилалардаги умумий белги-хусусиятларни ўзида жамлайди. Масалан, *китобни ўқимоқ, хатни ёзмоқ* ва *қўйни сотмоқ* бирикмаларидаги *китобни, хатни, қўйни* тобе аъзолари қуйидаги умумий белгиларга эга:

- 1) от туркумига мансублик;
- 2) тушум келишиги билан шаклланганлик;
- 3) тобе аъзолик.

Бу уч умумийлик *{от^{м.к} + феъл}* ЛСҚсининг *от* узвида мужассамланган. ЛСҚнинг кейинги узви ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Нутқий ҳосила эса бошқа нутқий ҳосилаларга мутлақо ўхшамайдиган яккаликдир. Айтилганидек, муайян нутқий ҳосилада муайян луғавий маъноли бирликлар муайян макон ва замонда эркин нутқий бирикма ҳосил қилган бўлади.

2.ЛСҚ моҳият ва нутқий ҳосила ҳодиса сифатида. ЛСҚ нутқий ҳодисалар замирида яширинган, уларнинг ички, барқарор, ўзгармас моҳияти бўлиб, у нутқий ҳосилалардаги ранг-барангликларга бефарқдир. Нутқий ҳосила эса бу моҳиятни турли нутқ шароитларига мос равишда ранг-баранг кўринишларда акс эттирувчи, бироқ моҳият чегарасидан ташқарига чиқа олмайдиган вақтинчалик ҳодисадир. Масалан, *{от + феъл}* қолипи ўзгармасдан туради. Аммо унинг ҳосилалари *уйни сунурмоқ, қогозни йиртмоқ, хатни жўнатмоқ, деразани бўямоқ* каби турфа кўринишларда бўлади. Бу ранг-барангликнинг барчаси, у қанча кўп бўлмасин, тушум келишигидаги тобе от ва феъл доирасидан четга чиқа олмайди. Нутқий ҳосила ЛСҚнинг ўзгармасдан.

турлича намоён бўлишини кўрсатса, ЛСК нутқдаги хилма-хил ҳосилаларни бир асосга бирлаштиради.

3. ЛСК имконият ва нутқий ҳосила воқелик сифатида. ЛСКлар воқеликка айланмаган, намоён бўлиши учун зарур шарт-шароит ва эҳтиёж талаб этадиган имкониятдир. Нутқий ҳосилалар эса ана шу имкониятнинг юзага чиқиши, воқеликка айланишидир.

4. ЛСК - сабаб, нутқий ҳосила унинг оқибатидир. ЛСК - бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир. Чунки сабаб бирор таъсирнинг бошланиш нуқтаси бўлиб, у маълум бир натижа, оқибатни юзага келтиради. ЛСК натижасида келиб чиқадиган оқибат шундай ҳосиладир. Сабаб оқибатдан олдин келганлиги каби ЛСК ҳам нутқий ҳосиладан олдин келиб, унинг қандай бўлишини белгилайди.

ЛСКнинг асосий турлари. Лисоний бирикмаларнинг қолиплар асосида бирикувидан вужудга келган нутқий ҳосилаларни 3 гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) ясама сўзлар;
- 2) сўз бирикмаси;
- 3) гап.

(*ишла*) ясама сўзи [*иш*] лексемаси ва [*лар*] морфемасининг, *китобни ўқимоқ* нутқий сўз бирикмаси [*китоб*] ва [*ўқи*] лексемаларининг, *Ўқидим* гапи эса [*ўқи*] лексемаси ва [*-дим*] кесимлик категорияси шаклининг бирикишидан ҳосил бўлган.

(*ишла*) сўзи [*от+ла = асосдан англашилган нарса билан шугулланмоқ*] сўз яшаш қолипи махсули бўлса, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси [*от^м+фeъл*] ЛСКси, *Ўқидим* гапи эса [*WPr*] қолипи ҳосиласидир. Булар сирасида сўз яшаш ва сўз бирикмаси қолиплари тушунча ифодаловчи - аташ(номинатив) вазифасини бажарувчи ҳосилаларни берадиган қолиплар бўлса, гап қолипи фикр ифодаловчи (коммуникатив) ҳосилаларни туғдирувчи қолиплар ҳисобланади. Сўз яшаш қолипи лисоний бўлса-да, лекин синтактик моҳиятга эга эмас. Шунинг учун у лисоний деривацион қолип (ЛДК) сифатида сўз яшалиши бўлимида қолдирилиб, синтаксисда эркин синтактик ҳосилалар берувчи, яъни сўз бирикмаси ва гап қолиплари текширилади.

Анъанавий ва системавий (структурал) синтаксис. Анъанавий синтаксис бевосита кузатишда берилган, нутқий синтактик ҳодисаларни ўрганади. Бошқача айтганда, у яққалик, ҳодиса, воқелик, оқибат сифатидаги нутқий ҳосилалар билан банд бўлиб, умумийлик, моҳият, имконият, сабаб сифатидаги лисоний бирикларни (нутқий бирикларнинг лисоний

томонили) ўрганишни системавий (структурал) синтаксис ҳукмига ҳавола этади. Шунингдек, анъанавий синтаксис *китоб* ва *ўқимоқ* сўзлари орасидаги синтактик алоқани ҳам текширади. Зеро, бундаги *ўқимоқ* феълнинг тушум келишигидаги сўзни бошқаруви ҳам бевосита кузатишда берилган нутқий ҳодисадир. Лекин бу алоқа учун [ўқи] лексемасининг бириктириш имконияти бўлмиш объект валентлиги бевосита кузатишда берилмаган. Бу эса структурал синтаксис томонидан текширилади.

Структурал синтаксис тадқиқотлари учун анъанавий синтаксис томонидан қўлга киритилган ютуқлар замни, пойдевор вазифасини ўтайди. Демак, анъанавий синтаксиссиз структурал синтаксиснинг бўлиши мумкин эмас. Анъанавий синтаксис эса структурал синтаксиссиз ҳам иш кўраверади. Зеро, структурал синтаксис моҳиятни тадқиқ этар экан, бунинг учун ҳодисалар жамланган бўлиши керак. Ҳодисани жамлаш учун эса структурал синтаксис тиклайдиган моҳиятга эҳтиёж сезилмайди.

Ҳар бир нутқий парчада турли сатҳ ҳодисалари қоришган ҳолда воқеланади. Масалан, *Салим келди* гапида фонетик (товушлар тизими, оҳанг), лексик (сўзлар), морфологик (грамматик шакллар) ва услубий (масалан, сўзловчининг муносабати ёки услубий бетарафлик) сатҳлар ўз изини қолдирган. Анъанавий синтаксис нутқий парчани шу ҳолида, турли моҳиятлар зарраларининг қоришмаси сифатида ўрганади ва унинг қоришмалигига эътибор қаратмайди. Структурал синтаксис эса нутқий парчада қоришиқ ҳолатдаги синтаксисга дахлдор бўлмаган жиҳатларни эътибордан соқит қилади. Анъанавий синтаксис келтирилган гапни муайян (аниқ)лик сифатида эътироф этса, структурал синтаксис унда турли ҳодисалар қоришганлиги сабабли моҳиятини англаш мушкуллигини ҳисобга олган ҳолда мавҳум (ноаниқ)лик сифатида қарайди. Қоришиқ ҳодисалар четлаштирилган, моҳият “тозаланган”лиги учун структурал синтаксис томонидан муайянлик, бевосита кузатишда берилмаганлиги учун эса у анъанавий синтаксис томонидан мавҳумлик сифатида қаралади.

Демак, анъанавий синтаксис асосий диққатини ҳодисаларнинг зоҳирий (бевосита кузатишда берилган) томонига, структурал синтаксис эса ботиний (бевосита кузатишда берилмаган, ички) томонига қаратади. Улар бир-бирини ҳам тақозо, ҳам инкор этади. Анъанавий синтаксис ҳодисалар билан, системавий синтаксис моҳиятлар билан шугулланади деб уларнинг вазифаларини бутунлай қарама-қарши қўйиш ярамайди. Чунки анъанавий синтаксис моҳиятга интилганлиги каби

МУНДАРИЖА

Мукаддима	3
Кириш. Синтаксис ҳақида умумий маълумот	4
ЛСК ва уни ажратиш усуллари. ЛСКни тиклаш	12
Валентлик	16
СЎЗ БИРИКМАСИ. Сўз бирикмаси нутқ бирлиги сифатида	27
Сўз бирикмаси лисоний сатҳда	41
ГАП ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ	
Гап коммуникатив нутқ бирлиги сифатида	48
Гапда шакл ва мазмун муносабати	53
ГАП ЛИСОНИЙ САТҲИДА	
Гап ЛСКси ва унинг тикланиши	55
Содда гапнинг таркибий қисмлари	60
Лисоний сатҳда гап бўлаклари	65
Кесимлик категорияси	67
Кесим	72
Эга	74
Хол	79
СЎЗ КЕНГАЙТИРУВЧИЛАРИ	
1. Тўлдирувчи	84
2. Аниқловчи	87
Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларнинг мувофиқлашуви ва фарқланиши	91
Гапда ажратилган сўз шакллари	96
Содда гапларда тенг боғланиш	99
Ундалма	104
Гапнинг кириш ва киритма кенгайтирувчилари	105
Гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари	109
Содда гаплар таркиби. Ақтуал бўлиниш	111
Нутқий гапларнинг эмоционалликка кўра турлари	114
ҮЮШГАН ГАПЛАР	115
ҚЎШМА ГАП	119
Қўшма гаплар таснифи	123
Қўшма гапнинг лисоний қурилишига кўра турлари	129
1. [WPm, WPm] типик кўрилишли қўшма гаплар	129
2. [WPm → WPm] типик кўрилишли қўшма гаплар	130
3. [WPm ← WPm] типик кўрилишли қўшма гаплар	134
Қўшма гап таркибидаги боғловчи воситаларига кўра таснифи	136
Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий	

муносабатга кўра турлари.	137
Гап қисмлари орасида функционал муносабатларга кўра турлари	138
Қўшма гап таркибий қисмларининг ифода мақсадига кўра турлари	139
Қўшма гап таркибий қисмларининг ирреалликка муносабатига кўра турлари.	139

Босишти рухсат этилди 1.04.2004. Ҳажми 9 босма табақ.
Бичими 60×84 1/16. Адади 100 нусха. Бузуртмя 100.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

